

A TÖRTÉNELMI MÓDSZERRŐL

Írta:
LÁNCZY GYULA

EGYETEMI MAGÁNTANAR.

A MAGYAR, TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1885. EVI CONGRESSUSAN
TARTOTT ELŐADÓI ÉRTEKEZÉS.

KÜLÖN LENYOMAT V »SZÁZADOK« XIX. ÉVFOLYAMÁBÓL.

BUDAPEST,

RÁTH MÓR

1885.

NAGYMÉLTÓSÁGÚ ÉS FŐTISZTELENDŐ

IPOLYI ARNOLD

V. B. T. TANÁCSOS, BESZTERCZEBÁNVAI PÜSPÖK ÚRNAK,
A MAUYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ELNÖKÉNEK

MÉLY TISZTELETE JELÉÜL

AJÁNlja

A SZERZŐ.

I.

Valami sajátzerű, forrongásában, küzködésében érdekes az a viszony, mely a történelem, az alakító, ábrázoló, a valódi történelem s annak elmélete, módszertana között fenforog. Maga a történelmi kutatás e század eleje óta hatalmas segédeszközévé, mintegy orgánumává lett minden tudományos szaknak a szellem-erkölcsi, sőt természeti ismeretnek egész vonalán. A nagy positiv eredmények, melyeket a sajátos értelmében úgynevezett »történelmi módszer« termékenyítő alkalmazása maga után vont, újkori tudományosságunk legmegbízhatóbb vívmányai közé tartoznak. De nem erről van szó.

Maga a történelem, mint az emberi ismeretkörnek, mint a tudományok rendszerének önálló terméke és tárgya, ez a látszólag oly realistikus, a tények világát visszatükröztetni hivatott művészet, nem csak hogy szilárd elveken nyugvó módszert fejleszteni eddigelé nem tudott, hanem az alanyi nézetek s egyoldalú

*) V. ö. a hazai irodalomban *Salamon Ferencz* »A Történelem Vizsgálatról.« (Bud. Szemle 1873. I. füz.) Eredeti, találó gondolatokkal bővülködő, ha nem is rendszeres fejtegetés; továbbá *Pauler Gyula* jeles értekezését »Comte Ágost s a Történelem« (Századok, 1873. évi folyamában), mely kiinduló pontja, egész irányához képest, a következőkkel lényegileg ellentétes eredményekre jut — legalább a positivista iskola történetbölcseletét illetőleg.

elméletek összeütközése folytán, melyben másfél század óta, az európai bölcselkedés magas szárnyalású speculációi egymást mintegy kölcsönösen neutralisálják, önkéntelenül felmerül a kételyszerű kérdés: vajjon lesz-e a történelemnek valaha ily szilárd tagolatú módszere és nem kellend-e még hosszú időig beélnie azon kevés számú, de mélyértelmű szemléleti igazsággal, melyet néhány genialis fő a történelmi remekművek tanulmányából, s az alkotó történetírói elme gyakorlati működésének elemzéséből levont?

Jól tudom, hogy már csak a kérdésnek ilyenét formulázása is merészségnek tetszhetik azon biztossággal és határozottsággal szemben, melylyel egy új iskola hirdette, miszerint a történelmi módszer kulcsát egyszer-mindenkorra megtalálta és téveszthetlennül kitzúvák a körvonalak, melyek közt a történelmi kutatásnak mozognia kell, hogy az egyedüli helyes s értékkel bíró eredményeket, az emberi szellem és társadalom »természeti törvényeit« megtaláljuk.

Csak hogy a positivista iskola csillaga halványulóban van. Az a benyomás, melyet történet-bölcséleti és módszerei doctrinal az új nemzedékre tenni látszottak, el kellett, hogy oszladozzék, a mint a mély, de reális történelmi tanulmányok s ábrázolásnak munkásai, kivált Németországban, ítéseti vivisectió alá vették e tanokat, melyek első sorban az *Auguste Comte* és *Bucidé* nevéhez fűződnek. Módszerei tárgyalásokban e két névre oly gyakran történik hivatkozás, hogy a név, s az ahhoz fűződő néhány ingatag képzet és benyomás, immár tanaik, rendszerük ismeretének helyébe lépni látszott: a mi különösen Comtera nézve áll. S azért talán nem lesz felesleges, ha e tanokat néhány vezértételükben rekapituláljuk, ha szinte csak tökéletlenül és töredékesen, a mennyire azt egy felolvasás szűk kerete engedi.

Az a tudomány, melynek Comtenál a történelem csak egyik alosztálya, t. i. a társadalom tudománya, a sociológiát a történelmi világot a XVIII. századi francia bölcsélet szellemében a természet-ismereti rendszer kategóriái alá sorozza. S e kiinduló ponthoz képest az emberi szellem ismerete is következetesen az élettan, a biológia tanulmánya alá rendeltetik. Mert a szellemi állapotok és okkapcsolatok természete és törvényszerűsége, csak a physikai állapotok hatása gyanánt észlelhető; e szerint tagadja, hogy a lelki, szellemi állapotok törvényszerűsége lényegében, önmagában tanulmányozható lenne. A tudás és észlelet ezen logikai alárendeltségi viszonyának megfelelő azután a társadalomtudományának és benne a történelemnek is fokozata, szükség-szerű következési rendje a tudományok történetileg kifejlődő hierarchiájában. Minthogy t. i. a természettudományok összes igazságai a sociologia előfeltételét képezik, a társadalomtudomány csak ezek után léphet az érlelődés stádiumába, csak ezután foghat azon tételek megállapításához, melyek az egyes leszűrt igazságoknak rendszeres összeköttetéséből erednek.¹⁾ Való, hogy Comte elismeri, miszerint ezen legmagasabb tudomány, a sociologia — és előfutárai, különösen a biológia között — mely Comtenál a lelki állapotok ismeretét is magában foglalja, más viszony forog fenn, mint bármely egyéb tudomány, s az azt feltételező előzetes igazságok között. A deductió s inductió viszonya a tudomány ezen legmagasabb pontján, meg van fordítva. A társadalomtudományában a fősúly a történelmi anyagból merített generalisation, általános tételeken nyugszik és az élettan eredményeiből levont deductió csak az ily módon talált társadalom-történeti törvények igazolására szolgál. (La biologie fournit sur la nature humaine

¹⁾ Cours de philosophie positive IV, 225.

des notions qui doivent contrôler les indications de la sociologie et souvent même les rectifier et les perfectionner.¹⁾

A tudományok ezen hierarchikus összefüggéséből fejtí ki azután »az emberi fejlődés egyetemes összefüggésének szükségképi irányát.« Ennél fogva a sociologia módszerét előbb a természeti búvárlat terén kell kiképezni. Azt a közeget, (le milieu) melyben az ember él, az organikus világban kell felismerni. A szellemi alapszervezet állaga a külső élettani szervezet törvényeiből ismerendő fel. Ily alapvetésből azután szükségszerűleg folyik az olyatén végeredmény, miszerint »az emberi fejlődés általános iránya (le sens général de l'évolution humaine) főleg abban áll, hogy az érzelmi, indulatbeli életnek, mindenkor fundamentális, de eleinte szertelen túlsúlya az értelmi élet felett, folyton csökkenőben van, avagy a boncztnai formula szerint: az agyvelő hátulsó régiója a frontális régió uralmának ad helyet.«²⁾

Ezen élettani okoskodásban rejlik a Comte összes társadalom- és történettudományi rendszerének veleje.

Szükségesnek tartottam ezt különösen kiemelni; mert az egész iskolának eszmemenetét mélyebben jellemzi és szorosabban határozza meg, mint ama sajátképi sociologiai és történetbölcséleti, alkalmazási elméletek, melyeket a Comte társadalmi tanának kivonatos ismertetései szélesebben reprodukálni szoktak, míg amazt rendszerint mellőzik.

Ily sociologiai tanelvek a statikai és dynamikai állapot (état) megkülönböztetése, vagyis a társadalom »álló életviszonyainak tanulmánya,« a mi az »étudedes conditions d'existence de la société«-nek voltaképi értelme; másrészt a mozgás és fejlődés

¹⁾ Cours de phil. positive 5. kötet 59-ik leçon.

²⁾ Phil. positive 5. 45. I.

törvényei, a társadalmi dinamika. Általán ismert továbbá a történelmi fejlődés három phásisának tana, a vallási, metaphisikai, és positiv vagy tudományosan gènéralisáló korszaknak (état positif ou âge de la gènéralité, caractérisé par la prépondérance de l'esprit d'ensemble sur l'esprit de détail,) fokozatos kifejlődése és egymásutánja. Különben Comtenak legelőkelőbb és legtudósabb tanítványa, maga Littré constatálta, hogy ez az elmélet, melynek eszmedús részletszerű kifejtése a Cours de phil. positive legragyo-
góbb fejezeteit képezi, már egy évszázaddal elébb *Turgot* által lett felállítva, azon mély felfogású vázlatban, mely a kereszténység vívmánya s az emberi szellem fokozatos haladása felett elmélkedik – egy 23 éves ifjúnak geniális conceptiója, melyre alább még vissza fogok térni.

A t. olvasó meg fogja bocsájtani ezen száraz abstractiók felsorolását, melylyel türelmét próbára tettem. Hanem mint mondtam, épen ezekben rejlik az új »természettudományi« iskola gyökere és *Buckle* elméletének lényegét csak Comte-ból lehet megérteni.¹⁾

A »History of Civilisation in England« megjelenésekor s a következő lustrumokban nemcsak általános feltűnést keltett, hanem messzeterjedő szellemi befolyást is gyakorolt; habár e feltűnés a continensen hasonlíthatlanul nagyobb volt mint Angliában s e befolyás nagy mérvében inkább külterjes, a módszerei

¹⁾ »M. Comte's adherent, Mr. Buckle« mondja e kérdés egyik legilletékesebb bírója, Herbert *Spencer* (»The Classification of Sciences« 37. l.). S ő tudja, miért. A két gondolkodó elméleteinek lényegére támaszkodó ezen nézetet, nem ingathatja meg Millnek ellenkező véleménye, melyet minden behatóbb érvelés nélkül, bár categorice odaállít. (Aug. Comte and Positivism.)

phraseologia felszínén mozgó, mint belterjesen teremtő. Buckle már határozottan egy új történelmi módszer alkotásának és alkalmazó érvényesítésének igényével lép fel. Való. ő nem-proclamálja oly rideg absolutizmussal, miként Comte, hogy nincs rend és összhang (ordre et accord) »csak a társadalmi tüneményeknek természeti törvények alá vetésében« – dans-la subordination des phénomènes sociaux à des lois naturelles – hanem ő is követeli, hogy a természeti tudomány szilárd okkapcsolata, törvényszerű szabályossága vitessék a történész által az események laza, összebonyolódott tömkelegébe.

Positiv törvényekre vállalkozik ő is redukálni a történelmi tünemények szétáramló. folyamatát, mint a természettudós a természeti tünemények összeszövődését. De a történet ezen természeti törvényeinek megállapítása észszerűleg csak akkor válik lehetővé, mondjuk helyesebben elképzelhetővé, ha az emberi cselekedetek okozati kényszerűsége fogadtatik el kiinduló pontul, szemben a szabad akarat bölcsészeti s a predestináció hittani vezérelveivel; ha elfogadtatik, hogy az emberi cselekedetek kizárólag bizonyos megelőző indokoktól, adott tényezőktől mint rugóktól függenek s ezeknek másíthatatlan uralma alatt azt az egységes összhangzatos jelleget Öltik, melynél fogva hasonló körülmények mindig azonos eredményekre kell, hogy vezessenek.

A szabad at arat és predestináció tan- és hitelveiben rejlik, I Buckle szerint, a történelmi felfogásnak legnagyobb tévelygése és megrontója. Azt találja, »hogy minden változandóság, mely a I történetet eltölti, az esendőségek, melyek az emberi nemet érték, haladása és hanyatlása, boldogsága és nyomora szükségképen két hatványnak termékei. E hatványok: a külső tünemények behatása belsönkre, és belsönknek behatása a külső tüneményekre.« Tehát természet és szellem kölcsönhatása egymásra!

S itt nem nyomhatok el egy kis széljegyzetet. Az a nagyfontosság és felfedezői grandezza, melyet Buckle a természeti világ emberi és történeti visszahatásának constatalálásánál kifejt, önkéntelenül bizonyos szelíd derűtséget kell hogy ébreszsen mindenkiben, a ki a történeti és politikai irodalom alapvető munkáit ismeri. A mi régi jó ismerősünk Montesquieu, az *Esprit des Lois*-ban öt könyvet, 14-18-ig, szentel a természeti tényezők hatásának a társadalmi intézményekre és fejlődésükre. Montesquieu kitűnőleg ezen tényezők által akarja megfejtetni a történelmet. Miképen alakult át a civilizáció a külső világ hatása alatt? Mily módon függnek össze valamely népnek törvényei s egyéb társas és erkölcsi intézményei, éghajlat, talaji és tápszeri viszonyai-val? Ez az az alapprobléma, melynek megoldására Montesquieu egész erejének súlyát veti. Elvetnök a súlyokat, ha azt mondanók, hogy megoldotta. Eddigelé még senki sem oldotta meg; de Buckle sem. Csakhogy magának a problémának felállítása sem szorult arra a nagy apparátusra, melyet Buckle mozgásba hozott, sem amaz eredetiségi igénykeresetnek nem szolgáltat alapot, melyet Buckle támasztani látszik.

De térjünk vissza alapelméleteihez. Az a szerv, melynek segítségével Buckle az emberi cselekvőség törvényszerűségét felfedni készül, a statistika.

Hogy a statistika a történelmi kutatásnak adatgyűjtés tekintetében *sok egyéb között*, egyik hasznos segédeszközévé válhatik: ki tagadhatná? De hogy a történet comprehensiv megismerésének egyik szerve volna, hogy a nagyszámmal, a mennyiség-tani átlagokkal meg lehetne magyarázni a történetnek, tehát első sorban az emberi szellem működésének magasrendű tényeit: hát az a történések, különösen a német történetírók körében, csak mosolyt keltett. Pedig bizonyos tekintetben, méltatlanul. Mert logikai követ-

kezetességgel természetes folyománya az a Comte-Buckle féle physikai premissáknak, melyekből egész történeti nézetük és módszerük kiindul. Egy rendszernek, mely az emberi szabad akarat s a szellemi szabadság tagadásán alapszik, nem lehetne eszményibb tökélyű szerszáma a statistikánál, mely a cselekedetek és esélyei! megingathatlan kényszerűségét törekszik kimutatni mennyiség-tani arányszámokban kifejezve.

Ámde az a históriai törvény, melyben Buckle művelődés-történeti tanulmányainak eszmei végeredményei culminálnak, a szellemi mozgalom vonalán esik. Még legáltalánosabb tételeiben sem ismételhetjük azt e helyen; csak lényegét érinthetjük meg.

E szerint az emberi és társadalmi fejlődés tetőpontjait, a haladás csúcát az értelmi erők túlsúlya jelezné, nemcsak a természetiek felett – mert ezek hatálya az európai társadalomban már rég meg van haladva – hanem még az erkölcsi tényezők felett is; jelzik »a tünemények törvényeinek sikeres kutatása«; e kutatás mérvei és szélesebb körben való terjedése, a felfedezések, egyszóval az exact, értelmi igazságok fölénye az erkölcsi, úgyszólván kedélyi tényezők felett.

Nincs szükség valami különös dialectikai éleselműsége, vagy szörszálhasogatásra, hogy első pillantásra is ki ne érezzük a benső faji várokontságot, sőt az eszmei azonosságot, mely ezen művelődési vezéreszme s a Comte fejlődési eszménye között fenforog. Mi egyéb az mint a »prépondérance de la vie intellectuelle sur la vie affective«, az agyvelő homlokzati régióinak, az »ideatió« székhelyének, miként a napjainkbeli agyphysiologia nevezi, uralma azon hátsó agyrégiók felett, melyek az érzeki s indulati benyomások centrumául tekintetnek?¹⁾

¹⁾ Lásd e részben Maudsley, Physiology of Mind, London 1876.

Csak a gyakorlati társadalmi politikában van a nagy eltérés mester és tanítvány között. Buckle, a gyámkodó szellem, az állam és egyház beavatkozásának megszűnésében tekinti a haladás egyik főismérvét.

Comtenak eszménye a katholicismus hierarchiai szervezete, természetesen a positivista credo, a Comte által fogantatott új hit alapjaira átültetve. De az alapelvek identitása ez eltérés által nincsen érintve; habár másrésről félreismerhetetlen, hogy ezen anyagelvi metaphysika egész structurája szerint a Comte absolutismusa elvileg következetesebb.

czímű kitünő művét, melynek ideg physiologiai fejtegetéseiben sok becses lélektani magyarázatot találtam.

II.

Nem önmagukért kísérlettem meg ezen elméletek futólagos ismertetését – habár, mint feljebb megjegyezem, ez sem egészen felesleges munka, szemben azzal a sűrű szószaporítással, mely a »természettudományi módszer alkalmazása«, az »inductió szükségése« és több ilyenén módszertani általánosság hangoztatásával üzetik, melynél rendszerint csak az az egy bizonyos, hogy nem lappang alatta semmi pozitív gondolat, semmi szabatosan körvonalazható értelem. Azért nem árt időnként e tanokat magukat fővonásaikban visszaidézni. Hanem célom ezúttal más vala. A bevezetésben említést tevék bizonyos szemléleti igazságokról, melyek a történelmi módszer kérdésével inkább összefüggnek, azt érintik, mintsem azt megalkotni, pozitív tartalommal eltölteni vállalkoznának. Ezen észleletek a történet és történelemírás lényegéről egyúttal legalkalmasabbak arra, hogy a positivista iskolának elméleteit kellő értékre redukálják. De midőn ezt eszközölnék, egyúttal megnyílik a háttér, mintegy föliájuk kerül, melyről saját értékük és nyomatékuk ténye annál élesebben kidomborodhatik.

Ez eszmék forrását részben én is ott találtam, hol Droysen megjelölte, t. i. azon sima, világos felszínű és mégis oly mélységes tanulmányokban, melyekben Humboldt Vilmos ¹⁾ nézetei a történelemről, s a történetíróról le vannak rakva.

¹⁾ Über die Aufgabe des Geschichtschreibers, továbbá Über die

Közhelyszerűleg hangzik, hogy a történetírás feladata a törtéteknek ábrázolása, mintegy felidézése. De ezen történet dolgok csak részben, még pedig aránylag csekély részben szemlélhetek az érzéki világban: a többit, mondja Humboldt, hozzá kell érezni, következtetni, kitalálni. A mi belőle jelentkezik, az szét-szórt, szakadozott, elszigetelt; a mi e töredékeket egybeköti, az egészet egybefűzi, az a közvetlen észlelet alól ki van vonva, mert az utóbbi csak az egymásra következő körülményeket észlelheti, nem magát a belső okozati összefüggést; pedig a belső igazság csak ezen fordul. Es Droysen ¹⁾ talán még élesebben fejezi ki ezen eszmét: »A. mi a történelmi kutatásnak sajátja (das Gegebene,) mondja, az nem a múlt, mert az elmúlt; hanem az, a mi belőle most és itt még el nem múlt, legyen az akár emlékezete, akár maradványa a létezettnek és törtéttnek.)"

A mi a múltból a jelenben fennmaradt, nem egyéb mint eszményi, kimúlt vonások, lappangó látszatok (ideell erloschene Züge, latente Scheine). A kutatás pillantata ismét fel tudja költetni, feléleszteni, visszfényüket visszavetni a multak üres setétségeibe. Ezek a felélesztett visszfények (diese erweckten Scheine), eszményileg a múltat ábrázolják, a múltnak szellemi visszképét adják. (Sind das geistige Gegenbild der Vergangenheit.)

De a történelem valója, igazsága épen abban a kifejezhetetlenben, abban a láthatatlanban rejlik, mely ezen szertehulló, szakadozott töredékeknek belső kapcsát képezi.

Ezt beléjük önteni, a történelem hivatása. Ezen szempontból tekintve a történész cselekvő, sőt teremtő; nem oly értelem-

Verschiedenheit der Bildung der menschlichen Sprache stb. bevezetésül a Kawai nyelvről irt munkához.

¹⁾ Grundriss der Historik.

ben, mintha létesítené azt, a mi nem létezik, hanem midőn saját erejéből megalakítja azt, a mi a maga valóságában a merő receptív értelem által nem lenne érzékíthető.

Droysen azzal a geniális szabatosággal, mely túltömörségének némi modorosságában is, az antik szellembe való elmélyedésre vall, s a melynél fogva tételei alig fordíthatók, a következőkben ad kifejezést e gondolatnak:

Nur was Menschengeist und Menschensinn gestaltet, geprägt, berührt hat, nur die Menschenspur leuchtet uns wieder auf.

Az élő történelmi alkotásra alkalmazva ezen eszmét oly világosan ki nem domborította senki, mint a hellén világnak és szellemnek egyik legalaposabb, legszélesebb áttekintésű bűvára, a ki a midőn az idézendő sorokat csaknem két emberöltő előtt leírta, bizonyára nem akart sem történetfilosofiát, sem módszertani speculatiokat űzni. Otfried Müller görög irodalomtörténetének II-ik kötetében a következőket olvashatjuk. »Thukydides az egész történetet szellemén keresztül vitte, *szellemének terméke az teljesen* (Th. hat die ganze Geschichte durch seinen Geist gehen lassen; sie ist vollkommen Product seines Geistes) és megbízhatósága lényegileg azon nyugszik, vájjon ez a szellem bírt-e arravaló képességgel és műveltséggel, hogy az összes gondolatokat, melyeket a cselekvő személyek eseményei alkalmával gondoltak vala, maguknak ezen cselekedeteknek vezérfonalán után képezhesse (ihre Glaubwürdigkeit beruht wesentlich darauf, dass dieser Geist die Fähigkeit und Bildung hatte, alle Gedanken, welche die handelnden Personen bei ihren Begebenheiten gedacht hatten, nach Anleitung der Handlungen selbst, ihnen nachzudenken.)

E nagy horderejű, csaknem vakmerő tétel bizonyos minősítést igényel. A történetek valósága egyszerű dolognak látszik, tényleg a képzelhető legnehezebb és legmagasabb. Az események

szövevénye összezavarodva, térben s időben szétforgácsolva fekszik a történész előtt. De az ő hivatása e zavart és szétforgácsolást emberi lehetőség szerint eloszlatni, s az élő valóságnak, a mint az valamely döntő eseményben, történelmi mozgalomban, valamely korszakban vagy nemzet összéletében fenforgott, azt a szellemi visszképet adni, melyről az imént szóltunk.

Mert ^természettudományi iskolának vagy mondjuk helyesebben módszerei okoskodásnak alapvető tévedése épen abban rejlik, hogy észre nem veszi vagy ignorálja felismerésünk korlátját. A történelmi múltat a niagá, teljességében fixirozhatni véli, mert már maga az az, igény, hogy a pozitív törvények bizonyos sorozatára vagy schemájára le akarja szűrni e múltat, azon előfeltélt involválja. hogy az, a mi a múltban élő valóság volt, minden lényeges elemében, ezen elemek összességében, abstraháló és generalisaié tevékenységének rendelkezésére álljon. Mert ezen eszmei operatióknak positivitása azonnal, alámerül, a mint bármely lényeges elem a dologi substrátorból hiányzik, egyetlen határozó tényező is elrejtve maradt.

Ámde a történésznek tisztában kell lennie azon tény iránt, hogy a múltnak reconstructiójára maga a matéria is mindig csak felette hézagosan lesz helyreállítható, és hogy a leglényegesebb, a legmagasabb: az eszme, az igazság, mely az eseményeket, korszakokat és azok vezérhordozóit, legyenek bár tömegek vagy egyes' személyek, áthatotta, az adatszerű matérián kívül való.

Ennélfogva két tényezőnek kell a történelmi kutatásban s ábrázolásban teljes egyenhatálylyal s összhangban közreműködnie. Az egyik az események, cselekedetek és történeti állapotoknak, vagyis az ezek felvilágosítására szolgáló adatoknak szoros, szigorú, részreahajlatlan felkutatása és kritikai megállapítása. A másik azon szellemi kapocsnak feltalálása, mely ezen tárgyi kuta-

tás eredményeit egybeköti, mi a *történeti intuitió* feladata ott, hol az adalékok közvetlen tanúskodása elnémul. Das Ahnden des durch jene Mittel nicht Erreichbaren – mint Humboldt nevezi. Ez az a közvetlen intuitió, melyet Droysen mint a speciális történeti értelem tényét (Act des Verständnisses), a megértés pusztán dialectikai mechanizmusától megkülönböztet, mely szerinte »teremtő actus« mint a fény szikra az egymáshoz közeledő villamos testek között, mint a fogantatás a nemzésben.

S azért minél mélyebben tanulja megérteni a történetbúvár genieje és tanulmányai által az emberiséget és működését, vagy minél tisztább és fejlettebb, érzéke az emberi természet és dolgok iránt, annál tökéletesebben fogja feladatát megoldani.

Mert a történeti valóság és benne a mozgató eszmék kidomborítása épen nem merő értelmi operáció, az a mit Droysen »a megértés merőben logikai mechanizmusának« nevezett, hanem van benne bizonyos művészi elem, melyre 'még bővebben vissza fogok térni.

A történetnek rejtett, eszmei, lelki elemét csak egy congeniális szellem képes felfogni és visszaadni. De e képességnek első előfeltétele, hogy a történész már eleve, s általánosságban ismerje eme mozgató szellemi erőknek természetét, hatálya módját, kölcsönös függését, mert csak az általánosnak ismeretéből lehet sikeresen kiindulni a különös és részletesnek vizsgálatához, mely az alatt foglaltatik. Minden egyébtől eltekintve, de a szellemi concepcióknál mindenesetre Aristotelesnek van igaza, hogy a részeknél előbb való az egész. A mai kísérleti physika illetén aristotelikus, csaknem aprioristikus tudomány; mert az okból magyarázza meg a tüneményt. A valóságban így létesül a synthesis, a fogalom és valóság egysége, melyet BaccKa Novum Organon szellemes, de

csekély gyakorlati foganatú abstractióiban fejtegetett. ¹⁾ *Ily értelemben kell, hogy a történeti tények kutatását és felfogását eszmék vezéreljék.*

Mely nagy, de elemi igazságnak hangoztatása talán sehol sem aktuálisabb, mint Magyarországon, történelmi tevékenységünk – szándékosan élek e semleges szóval – uralkodó jellegével szemben.

Magától értetődik, hogy nem szabad ezen eszméket, mint valami praeconcepta ideákat, mint előre feltett szándéklatokat külsőleg beléhurcolni a történelem anyagába. A valódi történelmi érzékkel folytatott szemlélet által kell, hogy a szellemben kicsirázzanak; az ábrázolás művészete, hogy az események teljéből mintegy önkéntelenül kidomborodni látszassanak. A bölcsészeti speculációnak nagy veszélye a történetírás tekintetében épen abban rejlik, hogy az eseményeknek mintegy végcélját kitzüzi s a végokoknak hajhászata megzavarja az élő történeti erők működését, szabad áttekintését: még akkor is, ha nem egy metaphisikai fogalomnak mint p. o. a Hegel »szellem-evolúciója,« hanem a természet, az élőember valójából merített tanelvek peripetiái nyomoztatnak, miként a Buckle-féle történelmi módszer egyenest célul kitzüzte.

Ily tendencia ellen egy gyönyörű ellenérvet hoz fel Humboldt, bárha csak alaki természetű, a magasabb értelembem vett történelmi compositió lényegéből merített.

Azt mondja t. i., hogy ez a célirányzatos, teleologikus történelem már azért sem képes megvalósítani a földi végzetek

¹⁾ Lásd erre nézve Steinthal eszmedús értekezését: *Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen*. Berlin, 1864.

(Weltschicksale) élő igazságát, mert az egyén tetőpontját mindenkor múltékony létének arasznyi ideje alatt kell hogy érje; azon irány tehát az események végcélját nem az élőben keresheti, hanem némileg bolt intézményekben s egy eszményi egésznek elvont fogalmában.

A történésznek pedig az alkotó, cselekvő erők felé kell fordulnia.

S ez utóbbi követelményben rejlik talán az egész problémának súlypontja. A Buckle féle módszernek eredendő bűne tartbatatlanságának legbensőbb titka is ezen fordulván, ki kell hogy világolják.

Az erkölcsi világ, amint benne minden támad, növekszik, kifejlődik: ez a történet. Ez a gazdag, cselekvő és teremtő világ, nem a hasonlónak, az egyformának örökös ismétlése; nem az örök materiának, s anyagcserének analogonja, mint az organikus természet.¹⁾ Szabadság és felelősség nélkül, nincs erkölcsi világ. S a szellemi tényezőknek előre kiszámíthatatlan fordulatait, feltűnése és hatványa nélkül, nincsen történet. Ámde az erkölcsi világ e szakadatlan mozgalmát, e folytonos történelmi evolútiót, valamely adott ponton, néhány végérvényes törvény formuláira redukálni, vagy redukálhatónak vélni: az nem egyéb, mint az erkölcsi erők szabad mozgalmának, a történetnek mintegy megállítása vagyis tagadása.

A történelem folyamatát ugyan semminemű elmélet sem fogja megállítani. De az is kétségtelen, hogy az ép történetírói alkotás sem fog ezen elmélet útmutatása szerint létrejönni.

¹⁾ Lásd e részben Droysen, Grundriss.

III.

Ez a zsbasztó, meddőségre kárhóztató hatás különben, a generalisatió rideg egyoldalúságának átka, A történelemnek épen a dolgok minden oldalával kell számolnia, miként a való életnek. A miért a történelemben a maga egészében, mást keresünk mint merőben a bölcsészeti végokok játékát, vagy a sociologiai törvények felfedését – azért még nem küszöböltük ki belőle azt, a mi minden mozgalomnak, minden erő kifejtésnek őstörvénye: t. i. az erők és hatványok válhatatlan kapcsolatát, azt a másíthatatlan törvényszerűséget, melyben egy esemény a másikat szüli, minden hatás mértékét s természetét indító okában találja s esetenként a látszólag szabad emberi akarat oly körülmények által határozatitak, melyek régen születése előtt keletkezve, korának, nemzetének az egyénre snlyosodó viszonyaiban rejlenek.

A történelemnek egyik nagy eleme, egyik kutatási feladata, kétségkívül az illetén analysisben rejlik.

Humboldt ezt »mechanikusnak« nevezi. Azt mondja, miszerint »régóta nyilvánvaló, hogy ezen útnak kizárólagos követése épen elterelne a valóban teremtő erők felismerésétől; hogy minden cselekvésben, melyben élő erő közreműködik, épen a főtényező minden számításon kívül marad, és hogy ezen látszólag mechanikai határozottság (Bestimmen) eredetileg mégis szabadon működő ösztönöknek (Impulsen) engedelmeskedik.«

Ennélfogva az események ezen kölcsönös egymásrahatásán, lánczolatán kívül, sőt első sorban, ezen »eredetileg szabadon működő impulsusok,« erők sajátos lényének megismerése után kell törekedni: mit Humboldt ezen erők *physiologiai hatálya első, lép-cső fokának* nevez. A tisztán emberi, lélektani rugókat is bátran sorozhatjuk ezen átvitt értelemben vett physiologiának élet- és erőmozgalmi rendje alá. Ki akarná e lélektani tünetmények mérhetetlen, kiapadhatatlan horderejét tagadni az emberi történet alakulásában? Ámde nincs szükség sem a Humboldt, sem egy Droysen óvó intelmére – pedig mindkettő által emeltetett – hogy át legyünk hatva azon iránynak veszélyes egyoldalúságától, sőt kopárságától, mely kizárólag az egyéni lélektani potenciákra akarná építeni a történelem alkotványát. Csak bármelyik ponton belé kell nézni a történelembe, hogy annak, mit lélektani módszernek neveznek, auxiliarius természete kitűnjék. Egyik előkelő, sőt talán, az első rangú tényező; de nem teljes módszer, mely egymagában alkalmazva, tökéletes vagy csak kielégítő megoldásra is vezethetne.

De az erők, események és intézmények, a törvények és okkapcsolatok nyomozása, még mindig nem a történelem. Legfelsőbb törekvése szerint, az elmúlt életnek visszatükröztetése, visszképe akarván lenni, az »élet lehelletét« kell rajta, ábrázolásán is éreznünk, és belső jellemének meg kell érzékülnie a külső alakításban. Ez az, mit a történelmi alkotás *physionomikájának* neveznénk, még akkor is, ha *Gidzot* különös nyomaték-kal nem szólott volna a történeti tények »külső és élő physionomiájáról.«

Európai hírre tett szert az az analógiára alapított osztályozás, mely a történetíró feladataira nézve, az »Histoire de la Civilisation en France, depuis la Chute de l'Empire

romain« (1829. évi cursus) tizenegyedik előadásában foglaltatik. »)

Az úgynevezett tények, a külső látható események, a szerint a történelem testét képezik; ezek a csontok, izmok, tagok, a múltnak anyagi elemei; ezek ismerete és leírása képezi a történelmi anatómiát, boncztant. E tények összefüggése, következése, párosodása (ils s'engendrent) bizonyos erők hatása alatt, melyek ismét bizonyos törvények uralma alatt működnek; egyszóval a társadalmak szervezete és élete s ennek rejtett törvényei -- ezt nevezi Guizot a történet physiologiájának.

Láttuk, hogy mit nevez a történelem physionomiájának. »Az anatom és physiolog gyanítanak-e milyen az ember, ha soha élve nem látták volna?« A történelemre alkalmazva pusztán a két előbbeni módszer segítségével »látjuk-e az egyéni, lelkes vonásokat? Elvonúl-e előttünk az emberi végzet és cselekvőség látványa? Pedig ez kell, mert azok a tények, melyek most holtak egyszerű éltek; ez a múlt jelen volt; és ha újra nem azzá válik előttünk, ha a holtak fel nem támasztatnak, akkor nem ismerjük őket, nem tudjuk a történetet.« Ez életteli színnek felidézése, ez a Guizot által elkeresztelt physionomikai képesség; tegyük hozzá: ez a történelmi ábrázolás művészete. Humboldt »lebendiger Hauchnak« nevezte s e két szóval találóbban megérzékítette a dolog lényegét egy kötetnyi fejtegetésnél.

Guizot a Savigny »Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter« című halhatatlan művének ismertetése alkalmából fejtegette a fentebbi képletes elméletet. A német s angol irodalom

*) Cours d'Histoire moderne, Bruxelles Hammanii et Cie 1839. Megjegyzem^ hogy mindig a kezemnél levő példány kiadását idézem, mely nem mindig a legújabb vagy közkézen forgó.

tanulmánya és behatása a francia szellemi mozgalmak vezérembereire mindenkor sokkalta nagyobb volt, mint azt külföldön, a francia közönség tömegének egyoldalú nationalismusa mellett, általán feltételezni szokták – de talán soha nem volt nagyobb mint a restauráció, s az orleansi régimének irodalmi és művelődési virágkorában. Irodalom-történeti szörszálhasogatás lenne most kutatni, vájjon Guizot közvetlenül Humboldt tanulmányából merítette-e a fentebbi osztályozás eszméit. Annyit azonban bizvást constatálhatunk, hogy az tárgyilag nem egyéb mint ama mély német gondolkodó eszméinek foglalatlja,

Guizot egyébiránt bírálván a Savigny nagy jog- és cultur-történelmi munkáját, kiváló elismerésben részesíti a »történelmi anatómia« legmagasabb igényei szempontjából is; de megtagadja tőle azt, mit a történelmi physiologia kíván és még inkább azt, amit ő »élő physionomiának« nevezett – se részben annyira megy, hogy egy angol szóval élve – mert szerinte megfelelő francia kifejezés nem létezik – »misrepresentation«-nel, a tények hamis színben való feltűnésével vádolja Savignyt – a mi szelíden szólva, némi szegényes bizonyítási kísérlet daczára, Guizot úrnak alanyi felfogása fog maradni örökre.

Egyébiránt Guizot, a történész és statusbölcész, épen a történelmi módszer szempontjából a legkiválóbb és legtanulságosabb példányok egyike. Ő a műveiben szétszórt módszerei elmékedéseket positiv történelmi alkotásokban nagyrészt meg is valósította; a mit a módszerei speculáció embereinek elenyésző csekély töredékéről lehet mondani. Hanem ereje túlnyomólag az analysisben, az intézmények elemzésében, a történeti mozgalmak és fejlemények bölcseletében rejlik. Jelen feladatomtól teljesen eltekintve, nem régen nyílt alkalmam ezt tapasztalni, midőn a felsőház intézménye körüi (egyetemi előadás céljából) tanulmá-

nyokat folytatva, az összes irodalomban, a legújabbat egyáltalán nem véve ki, nem találtam semmit, mi a szülő okok éles felismerése és történelmi találósága tekintetében az »Histoire du Gouvernement Représentatif en Europe« illető fejezeteivel versenyezhetett volna.

De a Guizot remeklő darabja e téren az »Essais sur l'histoire de France« ¹⁾ első tanulmánya, mely szól »a római birodalom municipális kormányzatáról, a keresztyén aera V. századában, a germánoknak nyugati nagy invasiójakor.« Nem kisebb probléma tárgyalatik a 44. lapon, mint a római birodalom bukásának magyarázata. És Gibbon francia fordítója és commentátora oly érveket és nézpontokat, de többet, történelmi tényeket képes eléldézni, melyek a Gibbon és Montesquieu nagyszerű általános szempontjainál közvetlenebbül fejtik meg a felozslási processust, azt a lappangó, de fokozatos megbénulást, mely végre a világbirodalom mintegy élettelen szétbomlását eredményezte. Persze ez a megoldás sem tökéletes és még kevésbé kimerítő; de mindenesetre egyik lényeges positiv oldala a problémának.

Megmutatja ugyanis, hogy a római birodalom, mely városok, municipiumok agglomerációja volt a központi császári hatalom által külsőleg összefűzve, e municipiumokban a »curiales« osztálya által tartott fenn. A földbirtokló középosztály volt az, mely a helyi kormányzat súlyos functióit teljesítvén, az adóigazgatást nem csak közvetítette, hanem annak foganatjáért vagyónával is szavatolt. Guizot a császári rescriptumokból, a Codex Theodosianusból kíséri a telhetetlen caesarismus művét, a mint ez osztályt következetesen kiszívja, birtokából kifosztja; míg polgári állapota, pseudo-önkormányzati tisztségének, összes életviszo-

¹⁾ Paris, Didier et Cie 1868.

nyainak terhe oly elviselhetetlenné válik, hogy összeroskad alatta; a proletariátus tömegébe sülj ed alá, vagy a császári privilegiátusok sorába menekül; a hadseregbe vagy a snlyos anyagi terhek-től mentes senátorok rendjébe siet bejutni. (Municeps esse desinit senatoriam adeptus dignitatem, quantum ad munera. Dig. lib. L. tit. I. §. 23.) De ez osztály kiveszésével a birodalom tartományi, lokális segédforrásai is elenyésztek; a légiókat többé nem rómaiak képezik; a városok sem magukat fentartani, sem egymást megvédeni nem képesek s a római központi hatalomnak a külső erőszak első izmosabb lökésére meg kelle dűlnie, midőn az alkatrészekből, a tagokból végleg kiveszett volna minden életerő.

S e tulajdonságok és jeles alkotások daczára Guizot még sem nagy történetíró; neve nem fog a Gibbon és G rote, a Niebuhr és Ranké sorában neveztetni. Nem fog azért, mert meg volt tőle tagadva, a történész elbeszélő, ábrázoló képessége, a festői képzelem, a benső szenvedélyek drámai alakító ereje; meg volt tőle tagadva a *történelmi művészet varázsa*.

Miben áll e művészet, és mi értelme van egyáltalán, ha a történelem művészeti jelleme, sőt lényege hangoztatik? Meg fogom kísérteni néhány határozó ismérvnek összegezését, legalább jelzését, mely nagyjában a választ tartalmazza.

Mindenek előtt az *intuitional*, az a magasrendű, finom érzéke, mely az alakító, sőt első sorban a kutató történésznél aligha kisebb mérvben működik közre, mint a művésznél, vagy költőnél. – Mert hiszen ez utóbbiakat is köti a dolgok realitása; ha nem akarnak a szertelenbe kalandozni, s a valódiság alapjával a belső értéket is elveszteni. Ez intuiió történelmi jelentőségéről már fentebb szóltam.

De épen mert történetíró és művész egyaránt a *valóságnak*, a tünemények túlhatalmasodó tömegéből a lényegesnek vissza-

adását tűzte feladatául, mindkettő az újjáalkotásnak bizonyos benső eredeti processusára van utalva. Mindkettőnek ki kell keresni a lényegest, elválasztani s elejteni a véletlent és mellékest, s a perspektívának egészen önálló alaktani törvényei szerint feltűntetni a tárgyak ama lényegszerű arányait és mérveit, melyek nélkül a közvetett, elvont szemléletben helyes perceptió nem képzelhető. Mert a történelem, ép úgy mint minden ábrázoló és költészeti művészet, nem nyújthatja a nyers matériát, a még lehellő serdülő életnek kézzel foghatóságát, – hanem csak ezt a közvetett, elvont szemléletet.

Ezúttal nem bocsátkozhatom azon sokoldalú kérdésnek taglalatába, hogy a történelmi mű sajátképi formájában, az előadandók külső kifejezésében mi a művészi elemeknek jelentősége és mily mértékig érvényesíthetők azok.

Csak egy lényeges közösségi vonást kívánok még felemlíteni. A történelemnek, úgy mint a művészetek minden fájának az a feladata és legtökéletesebb alakításaiban benső törekvése, hogy az általánost a különösben, az egyéniben kidomborítva fejezze ki, és mutassa be. S azért a generalizáló, exact tudományos szellem terjedése soha ki nem fogja ölni a történetírás velejében, az emberi természet mélyében rejlő azt a hajlamot, hogy egy embernek létét, valamely egyéni végzetnek lefolyását kiragadván az események szétterjedő szövevényéből, ezen egyéniben tüntesse fel a mozgó eszmék hordozóját, egy személyiségben a kor, a faj típusát. Innen a történelmi életrajz formájának örök becse.

IV.

És mégis Ranke csaknem egyedül áll, midőn műveinek egyik helyén felkiált, hogy »énjét szeretné eloltani, csakhogy úgy láthassa a dolgokat, a mint történtek.« A valódi történész sóvár esengését az objectiv igazság után szebben s erősebben nem lehet kifejezni.

Ámde az a merő objectivitás, ez a teljes elmerülés az eseményekben nem az az eszmény, mely az utolsó évszázad óta a történetírást áthatja; legalább *nem* kizárólag, egy magában. Félreismerhetetlen tény, hogy a modern történetírás az események, a művelődési, politikai, sőt hadászati mozgalmak kutatásában; és előadásában egy más eszme által mozgattatik, melyet mint vezércsillagot folyton szemmel kísér, s a melynek ismerésével öntudatosan vagy öntudatlanul, de szakadatlanul méri az intéz-
menyeket, eseményeket, s az emberi működés hatásait, akár megfeleljen ez az eljárás a történelmi művészet ideáljának, akár nem. S ez nem más, mint *a, fejlődés* eszméje.

Turgot volt az első, ki ez eszmét, mint a történelem mozgató elvét határozottan formulázva odaállította, és történetbölcséleti világtörténelmi vázlattöredékeiben ¹⁾ kifejtteni is megkísérelte.

¹⁾ Két Discours pour l'ouverture et la Clôture des Sorbonniques (1750) Géographie et plan de géographie *politique* s egy egész sorozat Plan de discours sur l'histoire universelle. Lásd Oeuvres de Turgot IL kötet Collection des Principaux Economistes IV. Paris. Guillaumin. 1844.

»Le genre humain – írja – considéré depuis son origine, parait aux yeux d'un philosophe un tout immense, qui lui même a comme chaque individu, son enfance et ses progrès;« s később »la masse totale du genre humain, par des alternatives de calme et d'agitations, de biens et de maux, marche toujours, quoique a pas lents à une perfection plus grande.«

Egészen eltekintve ez utolsó száz évnek széles történetbölcséleti irodalmától, mely elvontsága és kitünőleg speculativ természete daczára sem volt egészen terméketlen, az egész *művelődéstörténelmi* irány, mely e század eleje óta oly jelentékeny szerepet játszik, az európai irodalomban, első sorban ezen eszme mozgó hatályára vezethető vissza. Es nem kell valami mélyen behatolni az egyes nemzeti történetírásokba, hogy azokban is észleljük működése erős nyomait.

Az ismeretlen jelző *X.*, a nagy kérdőjel az egész mozgalomban, az, hogy miben áll voltaképen ez a fejlődés: mikor egészséges azaz voltaképeni evolutió; mikor beteg, azaz sajátképen bomlás, dissolutió?

E ponton nyilvánulnak azután a gyökeres eltérések.

Abban is meggyegyeznek a culturtörténészek mindnyájan, hogy e fejlődési mozgalmat azonosítják a *civilisatio* emelkedésével: a mi más-más néven körül-belül ugyanazt a dolgot jelenti.

A kérdés épen az, hogy mi az a civilisatio és miben rejlik emelkedése? S itt egész gondolatvilágok választják el egymástól őket, úgy mint a nemzeti történetírókat.

Guizot szerint a civilisatio lényegileg két tényezőn sarkall: a társadalmi állapot, s az értelmiségi állapot kifejlődésében. Az ember külső s általános viszonyainak kifejlődése az egyik; belső és személyes természetéé a másik: egy szóval a társaság és személyiség tökéletesedése, e két tényezőnek belső egységében és gyors

egymásrahatásában.¹⁾ Csakhogy Guizot szerint a civilizáció általános típusát, alapeszméjét a jelenkor semmi népe nem testesítette meg annyira, mint a francia. Nemcsak a társas viszonyok kellemességében (agrément), az erkölcsök szelídségében (la douceur de nos moeurs), abban a könnyű és pezsdülő életben rejlik az, melyet a világ Franciaországban inkább keres, mint bárhol: hanem főképp abban rejlik, hogy a francia történetben a nagy eseményeket, forradalmakat és haladó átalakulásokat mindig általános eszmék, correspondeáló doctrinák kísérték.« Semmisem történt a reális világban, a mit az értelem rögtön meg ne ragadott volna, hogy új kincseket merítsen belőle; semmi az értelmiség területén, ami a reális világban visszhangot nem talált, eredményeket nem szült volna.« Az értelmi tevékenység és gyakorlati képesség ezen sajátzerű összehatásában, melyet Guizot az összes francia történelem minden nagy fordulóján, vagy osztályaiban észlelhetni vél, rejlik ez a művelődési tökély.

Nem mertem volna e látszólag alanyi nézet idézésével a t. olvasónak türelmét igénybe venni, ha kissé közelebbről szemügyre véve azt, nem ismernők fel benne a nemzeti francia történetírás uralkodó szellemét. Egy ilyen kellemes, fogékony, szellemdús és gyakorlati irányú társaságnak alakulása állíttatik oda eszményképül; az értelmi haladás s anyagi jóllét uralkodó célzatul proclamáttatik. De nincsen szó sem a szabadságról, sem az egyéni függetlenségről. Ez ideálnak természetes háttere aztán egy erős központi államhatalom, mely a közügyeket intézi, s a társadalmat ezen céljai elérésében gyámkodólag vezérli; s a szabadság helyett a társadalmi egyenlőség. S a francia történetírásnak, egyes kivételektől eltekintve, hona múltjának felfogásá-

¹⁾ Histoire de la Civilisation en Europe. Paris. Didier 1843. I. leçon.

ban, történeti fejlődésének ábrázolásában tényleg ez volt uralkodó iránya.

Nem egy kiváló szellem reagált az ellen, és talán senkisé isem alaposabban, mint előkelő nyugalma daczára Tocqueville. De létezik egy közvetlen tiltakozás ezen uralkodó irány ellen, a történelmi lelkiismeretnek fellázadása az ellen, mit történelmi sophisticationnak ítélt. – mihez foghatót erőre, drámai erőre, az igazságérzet mélységére, a kifejezés megragadó pathosára a történelmi és politikai világirodalomban egyhamar nem ismerek: bárha kétségtelen, hogy hatalmassága, mondanám titánszerűsége daczára, ez sem a mindenoldalú és végső igazság.

»La Philosophie de l'histoire de France« a címe, és szerzője Edgar Quinet. Harmincz év múlt a tanulmány megjelenése óta, s az új köteteknek ezrei, márcsak volumenjükkal és súlyukkal agyonnyomták ezt a szerény terjedelmű füzetkét, melyben csak a szellem és velősség kötetekre való.

Két vezértételében támadja meg, úgyszólván agyonütni készül a francia történelmi optimismust. Az egyik »hogy Franciaországban az absolut hatalom nemzette a szabadságot«; a másik hogy az emberek mindig annak az ellenkezőjét teszik, amit tenni látszanak. Mely utóbbinak az az értelme, hogy a francia történészek ezen ország reactionárius s önkényuralmi mozgalmait, úgymint a községi szabadság elkobzását, a független arisztokrácia megtörését, a ligát s az ellenreformáció felkeléseit, az országosrendi gyülekezetnek, az états-généraux megsemmisítését, egy szóval a VII. Károly, XI. és XIV. Lajos művét, a királyi mindenhatóság túlhatalmasodott alkotmányát, úgy tüntetik fel, mint a melyek sorban a feudalismust megtörték, a demokratia útját egyengették, a társadalmi nivellírozás által a polgári egyenlőséget munkálni segítették, s így mindnyájan a modern alkotmányosság és civilisációnak alakú-

lása irányában convergáltak. Quinet arra a szerinte német doctrínáralva, hogy a galloknak előbb a rómaiak által meghódíttatniok a frankok által megsemmisítetniök kellett, hogy újjászületessenek, felkiált: »a mit civilisatióának nevezünk, azt a szabadság elvesztésével fizetjük meg – notre libérateur, c'est notre maître, a kényúr a mi szabadítónk. Mily szerencsétlenség, hogy Xerxes nem győzött Salamisnál! Elvesztettük az alkalmat annak bebizonyítására, mennyire érdekükben állt az atheneieknek, hogy a médusok prédájául essenek.« »Az a politikai babona, (cette superstition civile,) azok az illusiók a római birodalom s a császári korszakról, melyeket a XII. századi olasz jogászok, a toscanai költők ébresztettek, megragadták volt a francziákat. Legisták, bírák, tanácsosok, királyi tisztek mindnyájan terjesztik egy császári vagy ghibellin aranykornak cbimeráját. A legkisebb polgárnak képzelete a XIV. században ez iránt oly termékeny volt, mint a Divina Comedia szerzőjéé. Elcsábítva azon phantom által, mely Dantét elvakította, a középosztály a társadalmi újjászületés elvét a byzanti császárság hamvaiban kereste.«

Ebben a támadásban az »isteni flórenczi« ellen van valami danteszk erő és kalandos bizarrság. De mily hatalmasan jellemzi az európai fejlődésnek öt századát! Ez a ghibellin szellem uralkodik az egész nyugati continensen, és ma is, mindinkább növekedő szélsőségben fogva tart mindnyájunkat a nagy irtóháborúban, melyet az állami egység és hatalomtelj nevében minden szakadár, centrifugális erő ellen viselüük – oly gyakran a szabadság rovására. Ezt a cesaristicus, vagy az önkénynyel transigáló szellemet Franciaországra nézve Quinet visszavezeti a társadalmi életnek »egészen hamis és anyagelvi conceptiójára. A szabadságot mellékesnek, mintegy luxusnak képzeljük. Előbb az egységet, a központosítást, a hatalmat! . . . Mintha a szabadság nem lenne a népek

lelke, a fának életnedve!« – »Civilisatiónak nevezzük mi – mondja más helyütt"– a pusztá materiális rendet; a mi azt jelenti, hogy társadalmunk problémája, úgy miként mi azt a múltban észleljük, ebben állana: szolgaságba merülni, hogy meggazdagodjunk, – s'asservir pour s'enrichir.«

De nem folytatom tovább. Célom volt kimutntni, hogy amit egy európai vezérnemzet elmékedői az emberi haladás, a történeti fejlődés eszményéül kitűznek, azt törékeny bálványnak bélyegezik a nemzet erkölcsi meggyőződésének más hivatott közegei, és mi kételkedve tova megyünk.

Avagy talán *Buckle* mondta meg a rejtély oldó végszavát? Ő ellene *Quinet*nek nem lehetett kifogása. *Buckle* is keresvén a fejlődés, a civilisatió »általános típusát és alapelvét,« egy nemzetet talál, mely szerinte aránylag leginkább megközelítette a tökéletes mintát – s ez az *angol*. Mert Európa minden országai közül »Anglia az, melyben a történet leghosszabb korszakán keresztül a kormány legsemlegesebb (*quiescent*), a nép legtevékenyebb volt:hol mindenki megmondhatta, amit gondolt, és tehetette, amit akart, hol kevésbé ösmerték a vallási üldözést, s az emberi elme ment volt azon korlátoktól, melyeknek máshol alávette-tett; hol az egyház és állam ellenőrizése nem avatkozott e religiók képződésébe és hanyatlásába: hol az a tolakodó doctrina, melyet *Protection*nak, gazdasági védrendszernek neveznek, először támadtatott meg s egyedül leromboltatott: egy szóval hol a nemzet haladását legkevésbé zavarta meg az előjogosult osztályok hatalma, egyes felekezetek befolyása, vagy önkényuralkodók erőszaka.«¹⁾

E helyütt nem bocsátkozhatunk annak taglatatába, vajjon a

¹⁾ Hist, of Civil. Tauchnitz edition I. 215 és köv. 1.

történeti Angliának valósága csakugyan megfelel-e ezen eszményi képnek? Annyi azonban tény, hogy *ez maga az angol nemzeti ideal* s az újkori nagy angol történészeknek világnézlete. *Macaulay* műve, ez a legnagyobb whig-pártirat, nem-e ezen szellem érvényesülésének van-e szánva? A második forradalomnak s az orániai Vilmos szívós actiójának, a mint a *Macaulay* ecsetének dicsőítő színeiben átszellemülnek, nem ez-é a lelke?

És maga *Grote*, ki történelmi mélységre, alaposágra, s a kutatás tudományosságára oly magasan felette áll *Macaulay*nak, az athenei democraciát, a görög élet mesteri és mindenoldalú rajzának központjával, mintegy ez életnek legfőbb emanatiójával állítván oda, talán *Thukydides* szellemében gondolkozott, és nem-e inkább azon angol radikalismus eszményképeitől áthatottan, melynek ő maga volt legelőkelőbb alakja? . . .

Csakhow napjaink klassikai történetkritikája veszélyesen kezdi feszegetni a kérdést, vájjon a mit atbaenei demokraciának neveznek, valóban demokracia volt-e s a maga vérségi, gentilis szűkkeblűségében csakugyan az a fejlődési tökély-e, melyet *Grote* benne látott? S a *History of England* valamelyik utolsó kötetében eldugva, két sorban, foglaltatik a bevallás, hogy az a dicső whig-uralom, a melynek vezérlő mágnás és gentry családjaira kétségtelenül reállik a *Buckle* jellemzése, miszerint »kiki mondhatta, amit gondolt és tett, amit akart« – ez a szabadságszerető whig uralom tette oly végtelen nyomorulttá Irlandot, s az ir nemzetet.

A nemzeti szakadozottság, az állami ziláltság, a politikai és társadalmi kiskorúság nyomorúságai daczára a *német* tudományosság azzal a szerénységgel, mely mindenkor jellemezte, magától értetődőnek találja, hogy azt, a mit keresztyén civilisatióknak nevezünk, a társas fejlődésnek virága – az a »germán népek« műve. Azzal, hogy a modern európai államok kifejlődése

óta, sőt már jóval előbb ez a »germán« mily ruganyos, kevésbé fixirozható fogalom, ők keveset törődnek. Körülbelül a század negyvenes éveit, a szellemi mozgalmak értékét proclamálták a történeti fejlődés magaslatának fokmérőjéül, s a reformatiót a történet középpontjául.

Még pedig nem csak Hegel s a többi bölcsekedők; hanem még egy olyan férfias szellem és gyakorlati történész is, mint Gervinus, kibén erős érzék pezsgett a való élet iránt, azt képes állítani, hogy egyedül a görögök, olaszok és németek producáltak valódi nagy történetírókat, mert e népeknek nem volt soha szoros politikai alakulása (eine strenge politische Ausbildung) s a helyett a »tisza emberit« fejlesztették ki; csak ők voltak a tudomány és művészet voltaképi őrei és ápolói.¹⁾

De ha valahol, úgy e körben ismeretes, hogy körülbelül egy félszázad óta a német történetírás, úgy nemzeti mint idegen tárgyú alakításaiban, épen azt az eszmét kezdte kidomborítani nemzeti eszményéül, sőt közemberi célpontul oda állítani, amit Gervinus »eine strenge politische Ausbildung«-nak nevezett. Nem a Grote és Quinet, a Macaulay és Buckle szabadsági eszményeit, polgári Önkormányzó tevékenységét szabad ez alatt értenünk. A nemzeti egység a katonai erő imponálás kifejtése alapján; egy nagy állam, melyben a nemzeti célok egy vasszilárd keretben összefoglaltassanak; egy öntudatos kormányhatalom a társadalmi szervezet csúcán: ez az a »strenge politische Ausbildung«, mely a mai Németországnak egyetemes, ércztalapzatú világnézetévé forrva ki magát, szánó mosolylyal néz le a Herderek és Gervinusok »tisza emberi« kifejlődésére.

Csak az áttekintés teljessége kedvéért említem fel a Gioberti

¹⁾ Grundzüge der Historik, Lipcse, 1837., 73. 1.

művét »Primate- morale e civile degli Italiani«, mely az olasz nemzeti genius felsőbbbségi igényeit jelentette be; nem oly sikertelenül és jogosulatlanul, mint azt az újkori Olaszországot méltatlanul kicsinylő közhiedelem feltenni hajlandó.

Világos tehát, hogy a mi a történetirodalom terén a világnézet igényével lép fel, az nem egyéb, mint a nagy culturnépek nemzeti fejlődésének és szellemének uralkodó iránya. Az igazságnak egy-egy oldala, mintegy töredéke mindegyik; de egyik sem az igazság.

Azonban sem élő nemzetnek, sem a történelemnek erkölcsi öntudata nem nyugodhatik belé skeptikus közönnnyel a merő viszonylagosság ezen felismerésében. A *magyar* teheti legkevésbé, hogy mint Pilátus kezeit mosván, kételkedően kérdeje: hol van az igazság? Mert a nagy világ s irodalma a legújabb időkig felette hajlandó volt a magyar nemzetet magát is csak ily relatív kategóriának tekinteni, mely ellen a maga alárendeltségében egy általánosabb, magasabb egésznek céljai alatt, szabad volt minden, nem volt bűn semmi.

A modern bölcsészeinek, különösen a történetbölcseletnek egyik örökhírű szelleme, Giambattista *Vico*, a »Principii di ima Scienza Nuova« szerzője, férfikorának két esztendejét arra szánta, hogy annak a *Garaffának*, ki a magyar történetnek írtózata, életét és viselt dolgait, egy magasabb történelmi pretenziókkal fellépő munkában dicsőítse. Ezen munka céljából olvasta a Grotius »De jure belli ac pacis« korszakot alkotó tractatusát s ezalatt tisztázta elméjében társadalom- és történetbölcseleti rendszerének vezéreszméit, Ezer arany volt a díj, melyet atábornagy unokaöcscse, Adorján a »De rebus gestis A. Caraphei«-ért¹⁾ fizetett – a mi úgy látszik

¹⁾ Libri Quatuor; Neapol. 17 J 9.

megrendelési díj volt. Hanem Gravina, korának legnevezetesebb olasz jogtudósa, e mű feletti lelkesedésében tisztelte meg barátságával a szerény állású retorikai tanárt és XI. Kelemen pápa, az irodalmi dolgok kitűnő bírálója »halhatatlan históriának« mondta azt.

Ez olaszoknak volt-e Caraffára nézve igazuk, vagy a magyar történelemnek, avagy tán mindkettőnek, s így egyiknek sem?

Nemzeti öntudatunk sohasem fog ily ruganyos határozatlanságba belé nyugodni.

Azt állítám, hogy a fentebb ismertetett rendszerek mindegyikében az igazságnak egy-egy eleme foglaltatik.

Ha ezen elemeket az általánosító képletek burkolatából kifejtjük, azt fogjuk tapasztalni, hogy mindegyik külön a művelt nemzetlét és államrendszer kifejlődésének egy-egy pozitív alkotó tényezője. Az élesen körvonalozott államnak alakulása; a souverén egységes nemzetek képződése; a polgári egyenlőség s a külön szakadt társadalmi osztályok egybeolvadása vagy közeledése egy társas szervezetben, mely a szellemi művelődés és anyagi boldogulás feltételeit széles népi kiterjedésben nyújtja; a szabadság s egyéni függetlenség képessége, biztosítása a nemzeti önrendelkezés s önkormányzat gyakorlata alapján; végre az egyes nemzetnek viszonylata az összes népcsaládot mozgató szellemi áramlatokhoz: ezek megannyian nem a subjectiv speculációnak elvont árnyképei; hanem hosszas történeti processusokon végig küzdő életteljes erők – s érvényesülésük váltakozó mérvei szerint minden civilisait nemzet történetének, fejlődésének is mérvei, határozói. S e criteriumokat belé kell vinni a történetek kutatásába; a hazai történelembe is.

Mert a történetet kérdezni kell, hogy választ nyerjünk tőle. Le kell szállni mélyébe; de a döntő kérdéseket forgatván elménk-

ben, hogy válaszát megértjük. E nélkül minden anyaggyűjtésünk holt anyag fog maradni; a múlt kryptája lesz, mit őrizni fogunk. Pedig mi bizonyára mindnyájan a költővel tartunk,

»neked élned kell óh hon!«

Élni, nemcsak a jelen elröppenő órájában, hanem a nemzeti lét folytonosságában – a jövőre készülve, a múltból okulva. A múltból egy képet elővarázsolni, melyben a nemzet saját lényének hű mását ¹⁾ ösmerhesse fel: *ebben* rejlik ama sűrűn hangoztatott, de ritkán megértett szónak a jelentősége, hogy a .történelem, *magistra vitae*, az élet mestere.

¹⁾ »Das Bild seiner selbst«, mint Droysen nevezi.